

KONVENCIONÁLIS, MÉGIS TRANSPARENS?

CSEERNYÁK HAJNALKA¹, SZABÓ M. HELGA²

¹HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont | ²PhD, tudományos munkatárs

csernyak.hajnalka@nytud.hun-ren.hu | szabo.m.helga@gmail.com | DOI: 10.18135/PG70.2024.4

A modalitásból eredő sajátosságok

A jelnyelvek vizsgálata sok tanulságos hozadékkal szolgált a nyelvtudományi kutatások különböző területei számára, elsősorban amiatt, mert az addig széles körben és változatos módszerekkel leírt, nagyszámú hangzó nyelvhez képest a jelnyelvek teljesen más modalitáshoz tartoznak (Zeshan, 2006; Occhino et al., 2017). Az egyik ilyen izgalmas terület a nyelvi jelek konvencionális, illetve transzparens jellege. Lehet-e ugyanaz a nyelvi elem egyszerre önkényes és motivált? Az ikonicitás mellett milyen egyéb módon lehet motivált egy kifejezés vagy nyelvi szerkezet? Ahhoz, hogy ezeket a kérdéseket kicsit körbejárjuk, a magyar jelnyelv (HSL) és az amerikai jelnyelv (ASL) jelkészletének bizonyos szeleteit vetjük össze. Csupán egy kis izelítőt szeretnénk nyújtani ebből. A cikkben idézett, de fotókkal nem illusztrált jeleket az online jelnyelvi szótárakban lehet megkeresni.*

Történeti mozzanatok a jelkészletek kialakulásában

A jelnyelvi szókészlet gyarapításának – hasonlóan a hangzó nyelvekhez – bevett módja a jelalkotás és a jelkölcsönzés. Ugyancsak léteznek nemzetközi vándorjelek is, elsősorban a modern technikai eszközökre és jelenségekre (pl. ROBOT, FACEBOOK), vagy az olyan szakkifejezések körében, amelyek – minimális formai eltérésekkel – napjainkra már több jelnyelvben megtalálhatóak (pl. FONOLÓGIA, COVID). A jelnyelvekben azonban nem kizárólag az új keletű kifejezések lehetnek vándorjelek, hanem egyrészt a népnevek, nemzeti-kulturális jellegzetességek (pl. KÍNAI-ÍRÁS) is. Másrészt sokszor egészen alapvető kifejezések is nagy fokú formai egyezést, akár teljes azonosságot mutatnak (pl. ESZIK, ÁLL, ÜT) – az utóbbi csoportba tartozó jelek egyértelműen közös emberi tapasztalatokon nyugszanak.

Ha a jelek átvételének lehetőségét vizsgáljuk, érdemes lehet megnézni, hogy mennyire igazolható a leszármazás két jelnyelv között. Az ASL és a HSL esetében nyilvánvaló, hogy történetileg teljesen külön utat járt be a két jelnyelv, bár mindkettő az ún. nyugati, európai gyökerű csoportba sorolható, ezért jobban hasonlítanak egymásra a szókészletüket és a grammatikai eszköztárukat tekintve is, mint az afrikai vagy az ázsiai jelnyelvek bármelyikéhez.

* ASL: <https://www.handspeak.com/word/>; <https://www.lifeprint.com/index.htm>;

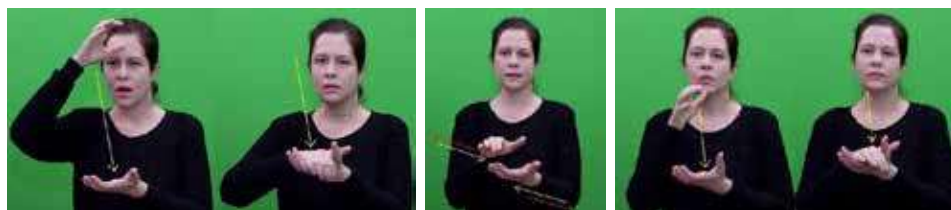
HSL: <https://jelnyelvi-szotar.jelnyelv.hu/>; <http://jelesely.hu/szotar/?dictionary>

A világ változását követve és a tömegkommunikációs eszközök fejlődésével párhuzamosan a jelnyelvi kölcsönzések üteme egyre gyorsul. A nemzetközi jelnyelv, amely az 1950-es évektől kezdett tudatos kezdeményezés révén kialakulni, sajátos „lingua franca” szerepet töltött be a siket közösségek nemzetközi kapcsolatrendszerében. Mára ez a fajta kommunikáció egyre inkább az amerikai jelnyelv széles körű használatának irányába tolódott el, ezáltal egyre több amerikai jel kerül át más jelnyelvekbe.

A belső jelalkotás logikája: konceptuális sémák a rokonsági terminusokban

Greenberg (1966) „klasszikus” tanulmányának megisméltése során, amelyet Erin Wilkinson (2009) negyven jelnyelv rokonsági terminusaival kapcsolatban végzett, sikerült pár felismerést megfogalmazni a nyelvi struktúra és funkció tipológiai mintáinak összefüggéseiről. Az egy- és többemű rokonsági jelek egy része a leszármazási sorokban vagy épp az azonos generációs szintű jelek esetében gyakran fonológiai átfedést mutatott. Ezzel párhuzamosan megfigyelhető, hogy a rokonságjelek közt gyakori valamilyen konceptuális séma alkalmazása pl. anatómiai jegyek (szakáll, bajusz, mell) vagy kultúraspecifikus (pl. kalap, hidzsáb, fülbevaló, rúzs stb.), illetve univerzális emberi tapasztalatok (pl. gyerek alacsonyabb testmagassága, kisbaba karban ringatása) alapján.

Ugyanakkor az önkényesség is mutat bizonyos fokú következetességet, pl. a nemekre utalás szisztematikusan kapcsolódhat kivitelezési helyhez: az ASL-ben a férfi rokonsági terminusok a homlok, míg a női terminusok a száj-áll vonalában jönnek létre. Ez még a jelösszetételekre is igaz: a jelösszetételként működő DAUGHTER, SISTER vagy épp a WIFE jelek is mindig az álltól indulnak, majd az utótagot jelentő kétkezes jelbe érkeznek. A SON, BROTHER, illetve a HUSBAND jelek kiindulópontja a homlok és a halánték, utótagjuk viszont ugyanaz, mint a női párjaiké. Hasonlóképpen akár a számjelölés is felbukkanhat a lineáris leszármazást jelölő rokonsági terminusokban, ilyen a MOTHER és a GRANDMA, a FATHER és a GRANDPA jelek közti mozgás ismétlésbeli eltérése (Wilkinson, 2009). Tágabb körben vizsgálódva azt találhatjuk, hogy a mozgás iránya is kifejező lehet, pl. az amerikai jelnyelvi MARRIED, illetve DIVORCED jelek esetében.



1. ábra. HUSBAND, MARRIED / DIVORCED; WIFE (Fotók: Tarr Zoltán)

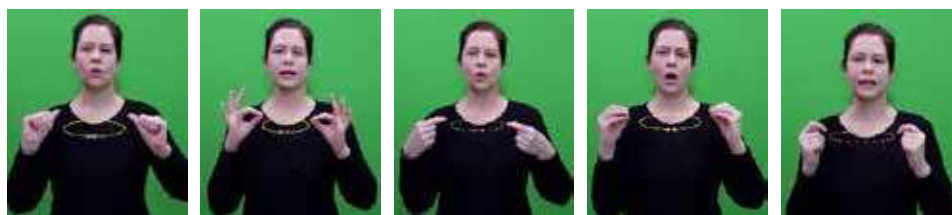
Hasonló elveket, azonban eltérő megvalósítást találhatunk a magyar jelnyelvi rokonságjeleknél. Az ANYA jel (sok más nyugati jelnyelvhez hasonlóan) a szájnál jön létre, s bár erre nincs egyértelmű eredeztetés, ez utalhat a táplálásra vagy a gyermekkel való kommunikációra. Az APA jel a 'bajusz'-ra vezethető vissza (szintén sok más jelnyelvben is).

A NAGYPAPA, NAGYMAMA az IDŐS + APA/ANYA összetételként valósul meg. A NAGYBÁCSI = NAGY + BÁCSI ismét a 'bajusz' analógiájához nyúl, de már egy másik kivitelezésmóddal. Ugyanakkor a 'nagynéni' jelentésű összetétel NÉNI tagjának esetében nem ismert a mögöttes konceptuális séma. A FIA/LÁNYA egyaránt a 'születik/születés' mozzanatot tartalmazza, csupán a mozdulati ív eltérő. Az ÖCS/HÚG összetételként tartalmazza a FIÚ/LÁNY + GYEREK ('kisebb nálam') jeleket, míg az UNOKAÖCS/UNOKAHÚG ezt bővíti még az 'unoka/rokon' (általános mögöttes jelentés: 'hasonló') elemmel.

Hangzó nyelvi hatás: inicializált jelek a jelkészletben

Talán a legkülönlegesebb példa az önkényességre (és egyben a kódkeverésre) az inicializált kézformák felbukkanása a jelnyelvi rokonsági terminusokban – ebben az ASL különösen gazdagnak tekinthető. A motiváltság ugyanis nemcsak ikonikusságból eredhet, hanem nyelvi kontaktusokból is – ezekben az esetekben a jelnyelvi jel minden fonológiai paramétere megmarad (artikulációs hely, mozgás, orientáció), azonban kézformája az azonos jelentésű hangzó nyelvi szó kezdőbetűjét integrálja a fonológiai szerkezetbe (Lepic, 2021; Szabó, 2013). Mivel különféle nyelvspecifikus manuális rendszerek vannak, az inicializált kézformák manuális reprezentációi nem azonosak a különböző jelnyelvekben. A nyugati típusú jelnyelvek többsége a latin ábécén alapuló egykezes daktilábécét használja, a környezeti hangzó nyelvnek megfelelő karakterkészlettel, tehát a magyarban létezik /cs/, /gy/, /ly/ vagy éppen /i/, /ö/, /ü/ stb. is.

Az ASL-ben meglehetősen magas az inicializált jelek aránya a szókészlet minden szegmensében. Komplet jelcsaládok („szóbokrok”) épülnek eköré. A FAMILY, TEAM, GROUP, ORGANIZATION, ASSOCIATION (ld. az alábbi fotókon) jelek közös jelentésmagja a 'csoport', 'összetartozás', amit a két kéz kört rajzoló érintkezése fejez ki, miközben a kézformák az aktuális angol megfelelő kezdőbetűje szerint változnak. A fentebb már bemutatott MOTHER/FATHER; WIFE/HUSBAND stb. sorába illeszkednek további elemek is, amelyekben inicializált és konceptuális sémák keverednek: AUNT/UNCLE; NIECE/NEPHEW.

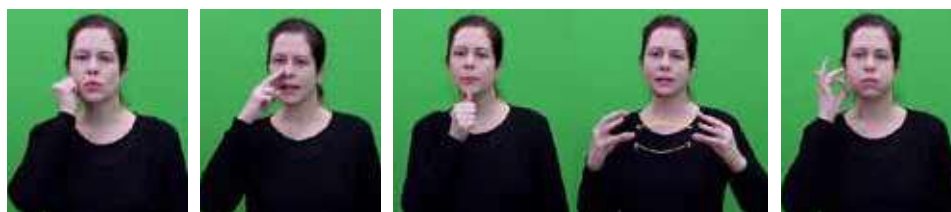


2. ábra. ASSOCIATION, FAMILY, GROUP, ORGANIZATION, TEAM (Fotók: Tarr Zoltán)

A magyar jelnyelvben nemcsak a betűk formáját felidéző ujjábécé használatos, hanem azzal párhuzamosan egy másik segédkód is: az ún. fonomimikai ábécé, amelynek elemei az egyes hangok kiejtését idézik fel. Funkcióját tekintve a kétfajta betűzési mód teljesen egyenértékű, egyéni preferencia – részben korcsoport és a kapcsolódó siketoktatási módszerek – függvénye (Szabó, 2013). Technikailag annyi az eltérés, hogy a fonomimikai elemeknek nemcsak a kézformája, hanem az artikulációs helye is kötött,

hiszen jellemzően a hangképzést hivatottak felidézni (pl. nazális vagy ajakkerekítéses stb. jellemzőre utal), így az adott jelnek nem csupán egy, hanem rögtön két fonológiai komponense is kötött lesz.

A hagyományos daktilalapú inicializált jelek közé sorolható a magyar jelnyelvből a VÁC vagy a WIFI. Ezzel szemben a többi, alább látható példa a fonomimikára épül. A PADLIZSÁN vagy a BÜKK(FA) esetében a [p] vagy a [b] fonomimikai jele egyaránt felpattanó ajakkal történő képzésére utal, de eltérő mozzanatot emel ki. A nazális jelleg érzetét idézi fel a MŰ és a NYELVTAN gyerekek által használt változata, ugyancsak más formai megoldással – ebbe a sorba tartozna még az [ŋ] fonéma jelölője is, de erre most nem hoztunk külön példát. Talán ennyiből is látható, hogy még a zömmel hangképzésre utaló kézmozdulatok is önkényes jellegűek, hiába motiváltak.



3. ábra. MŰ, NYELVTAN, PADLIZSÁN, BÜKK (Fotók: Tarr Zoltán)

Összegzés

A fentiek alapján elmondható tehát, hogy egyfelől metaforikus, metonimikus, ikonikus vagy éppen specifikus tulajdonságok által motivált mintákat („image schema”), önkényes jellemzőket találunk. Ugyanakkor feltűnik a környező hangzó (írott) nyelvek részleges befolyása is: vizuális ortografikus reprezentáció, morfoszintaktikai konstrukciók. Ezek az utóbbi megoldások tehát a hangzó nyelvek és a jelnyelvek közötti szociokulturális interakció lehetséges változatai. Mindamellelt akármilyen módon motivált is egy jel szerkezete, a fenti példák egyértelműen igazolják a saussure-i alaptételt, miszerint a nyelvi jel két oldalát képező jelöltnék és jelölőnek a kapcsolata minden esetben önkényes – még az olyannyira ikonikusnak látszó jelnyelvek esetében is.

Irodalom

- Greenberg, J. (1966). *Language universals*. The Hague: Mouton de Gruyter.
- Lepic, R. (2021). From letters to families: Initialized signs in American Sign Language. In Boas, H. C., & Höder, S. (Eds.), *Constructions in Contact 2 – Language change, multilingual practices, and additional language acquisition* (pp. 267–305). John Benjamins.
- Occhino, C., Anible, B., Wilkinson, E., & Morford, J. P. (2017). Iconicity is in the eye of the beholder: How language experience affects perceived iconicity. *Gesture*, 16(1) (pp. 100–126).
- Szabó M. H. (2013). A hangzó magyar nyelv hatása a magyar jelnyelvre. In É. Kiss K. (szerk.), *Nyelvelmélet és kontaktológia I. kötet* (pp. 43–79). Piliscsaba: PPKÉ.
- Szabó M. H. (2015). *Motiváltság és ikonicitás a magyar jelnyelvből*. In Kádár E. & Szilágyi N. S. (szerk.), *Motiváltság és nyelvi ikonicitás* (pp. 217–234). Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.